

Чайка Ю. А.,

аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
 юридичного факультету
 Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ІНДИВІДУАЛЬНА ЗЛОЧИННА ПОВЕДІНКА ОСОБИ, ЯКА ВЧИНЯЄ ШАХРАЙСТВО ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

INDIVIDUAL CRIMINAL BEHAVIOR OF THE PERSON WHO IS COMMITTING FRAUD AS A SCIENTIFIC RESEARCH OBJECT

Стаття містить аналіз наукових доробок вітчизняних фахівців у галузі кримінального права, криминології, криміналістики та юридичної психології з численних проблем, пов'язаних із шахрайством. Особливу увагу приділено науковим дослідженням, у яких аналізується злочинна поведінка особи, яка вчиняє шахрайство. Автором визначаються малодосліджені аспекти означеної проблематики.

Ключові слова: злочинна поведінка, шахрайство, особа, яка вчиняє шахрайство.

Статья содержит анализ научных разработок отечественных специалистов в области уголовного права, криминологии, криминалистики и юридической психологии из многочисленных проблем, связанных с мошенничеством. Особое внимание уделено научным исследованиям, в которых анализируется преступное поведение лица, совершающего мошенничество. Автором определяются малоисследованные аспекты обозначенной проблематики.

Ключевые слова: преступное поведение, мошенничество, лицо, совершающее мошенничество.

The article contains an analysis of scientific achievements of national experts in a field of Criminal law, criminology, criminalistics and legal psychology on numerous problems related to fraud. Particular attention is paid to scientific researches, which analyzes the criminal behavior of the person who is committing fraud. The author identifies the less-researched aspects of the identified problem.

Key words: criminal behavior, fraud, person who is committing fraud.

Згідно з офіційними даними Генеральної прокуратури України, шахрайство становить більше ніж 10% у структурі злочинів проти власності [2]. Водночас, з огляду на надзвичайно високу латентність цього злочинного діяння (особливо побутового шахрайства), є підстави вважати, що цей показник є значно вищим.

Особа злочинця є центральним елементом криміналістичної характеристики шахрайств. У зв'язку з цим ефективність розкриття шахрайських злочинів і запобігання їм підвищується завдяки належній увазі як до особи злочинця загалом, так і її індивідуальної злочинної поведінки зокрема.

Актуальність і соціальна значущість цього виду злочинного діяння детермінували наукові дослідження в цій сфері. Проблематика шахрайства не втрачає своєї наукової актуальності та практичної значущості протягом останніх декількох десятиліть. Фахівці в галузі кримінального права, криминології, криміналістики, юридичної психології неодноразово зверталися до дослідження численних проблем, пов'язаних зі шахрайством. На особливу увагу заслуговують наукові доробки О.О. Дудорова, М.В. Ємельянова, О.В. Кравченко, О.В. Лисодеда, О.Л. Мусієнка, К.Л. Попова, С.С. Чернявського, Ю.Л. Шуляк та ін. Проведені дослідження вітчизняних науковців створили достатню теоретичну базу означеної проблематики, на основі якої й здійснено аналіз.

Метою статті є аналіз робіт вітчизняних науковців, у яких досліджуються різноманітні аспекти індивідуальної злочинної поведінки особи, яка вчиняє шахрайство. Досягнення поставленої мети є можливим за умови виконання низки завдань, основними серед яких є:

– моніторинг публікацій вітчизняних науковців, у яких досліджуються криминологічні аспекти шахрайства загалом та індивідуальна злочинна поведінка особи, яка вчиняє шахрайство, зокрема з метою виявлення певного масиву наукових доробок і їх тематичного спрямування;

– класифікація виявлених публікацій відповідно до предмета й об'єкта їх дослідження;

– установлення тем аналізованої проблематики, які не висвітлено в дослідженнях науковців.

Згідно з положеннями чинного Кримінального кодексу (далі – КК) України, шахрайство можна розглядати в трьох розуміннях – вузькому (власному), широкому та найбільш широкому [3]. Шахрайство у вузькому (власному) розумінні включає заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою й передбачається ст. 190 КК України; шахрайство в широкому розумінні включає також заволодіння спеціальним майном та іншими предметами спеціального призначення (ст. ст. 262, 289, 308, 312, 313, 357, 410 КК України); шахрайство в найбільш широкому розумінні включає також шахрайство з фінансовими ресурсами, яке передбачене ст. 222 КК України.

Феномен шахрайства, як цілком слушно зазначає О.Л. Мусієнко, необхідно серйозно й глибоко вивчати, щоб зрозуміти його коріння і способи вчинення. Цей злочин є найбільш «хитрим», важко доказуваним, чим і користуються шахраї, постійно вдосконалюючи своє злочинне ремесло, апробують усе нові способи обману й зловживання довірою громадян [7, с. 8].

Водночас, на думку О.О. Дудорова, чимало питань кваліфікації корисливих злочинів, пов'язаних з обороненням чужого майна на свою користь чи користь інших осіб, як найпоширеніших злочинів проти власності залишаються дискусійними. Зазначене безпосередньо стосується й ст. 190 КК України «Шахрайство», яка, не будучи, на відміну від багатьох зарубіжних аналогів, казуїстичною та охоплюючи побутову, професійну й економічну сфери життєдіяльності людини, належить до активно затребуваних на практиці [1, с. 81].

Для успішного дослідження будь-якого об'єкта важливим є аналіз історичних аспектів його розвитку. Поняття «шахрайство» не завжди існувало як у національному, так і в іноземному кримінальному законодавстві, що зумовлено розвитком самої мови, особливостями економічних відносин і специфікою тих нормативних конструкцій, якими законодавець у різні історичні часи наділяв аналізоване поняття [11]. Ю.Л. Шуляк обґрунтовано виділяє такі умовні періоди розвитку кримінальної відповідальності за шахрайство в Україні: 1) період формування кримінальної відповідальності за шахрайство й ототожнення його з «воровством», «татньою» й «крадіжкою» (IX – перша половина XVI ст.); 2) період нормативного закріплення та вдосконалення кримінальної відповідальності за шахрайство (друга половина XVI ст. – 1922 р.); 3) радянський період ідеологізації кримінальної відповідальності за шахрайство (1922–2001 рр.); 4) сучасний період кримінальної відповідальності за шахрайство (2001 р. і дотепер) [11].

У сучасних умовах вітчизняного державотворення шахрайство є, на жаль, надзвичайно розповсюдженим злочином. Вітчизняні науковці активно досліджують цей вид злочину з метою виявлення шляхів і можливостей запобігання йому та боротьби з ним.

Дослідженню кримінологічних проблем шахрайства, окремих його видів та особливостей злочинної поведінки осіб під час їх учинення присвячені численні дисертаційні дослідження. Варто зазначити, що більшість дисертаційних робіт підготовлено в межах спеціальності 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Це є свідченням актуальності шахрайства як правової категорії. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують такі дисертаційні дослідження: О.В. Лисодед «Кримінологічні проблеми шахрайства» (1999 р.); В.Р. Мойсик «Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами» (2002 р.); О.В. Смаглюк «Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року» (2004 р.); П.М. Коваленко «Запобігання шахрайству на фінансових ринках у біржовій торгівлі» (2005 р.); К.Л. Попов «Жертва шахрайства: віктимологічне дослідження» (2007 р.); А.В. Микитчик «Кримінологічні засади запобігання шахрайству з нерухомістю» (2008 р.); Ю.Л. Шуляк «Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження» (2011 р.); М.В. Ємельянов «Кримінально-правова характеристика шахрайства» (2013 р.); Г.М. Черни-

шов «Фінансове шахрайство в інвестиційно-будівельній сфері: кримінологічне дослідження» (2016 р.); Р.А. Запорожець «Запобігання шахрайству у сфері іпотечного кредитування» (2017 р.). Проведений аналіз авторефератів цих робіт засвідчив, що в межах цієї спеціальності розглядалися питання нормативно-правового регулювання шахрайства, загальні кримінологічні проблеми шахрайства, його види тощо.

Окремі аспекти методики протидії шахрайствам розглядалися науковцями в межах спеціальності 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза»: О.В. Курман «Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами» (2002 р.); О.Л. Мусієнко «Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах» (2007 р.); Н.В. Павлова «Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла» (2007 р.); Т.А. Пазинич «Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування» (2007 р.); С.В. Головкін «Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування» (2008 р.); С.С. Чернявський «Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства» (2010 р.); Т.В. Охрімчук «Криміналістична характеристика шахрайства з фінансовими ресурсами та основні напрями розслідування» (2011 р.); Є.В. Дехтярьов «Особливості розслідування шахрайств, вчинених у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань» (2011 р.) та ін.

З огляду на об'єкт дослідження – індивідуальну злочинну поведінку особи, яка вчиняє шахрайство, на особливу увагу заслуговує дисертаційна робота на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук О.В. Кравченко на тему «Психологічні особливості шахрайства», що захищена у 2005 р. за спеціальністю 19.00.06 «Юридична психологія».

Здійснити детальний аналіз усіх вищеозначених дисертаційних робіт у межах однієї статті не видається можливим, тому зупинимося лише на деяких із них.

Варто зазначити, що до кінця XX ст. шахрайство через незначну питому вагу в структурі зареєстрованої злочинності (на той час) не було предметом самостійних кримінологічних досліджень на дисертаційному рівні в Україні. Першим комплексним кримінологічним дослідженням шахрайських посягань на власність громадян в Україні є кандидатська дисертація О.В. Лисодеда «Кримінологічні проблеми шахрайства» [6]. Науковець зазначає, що за умов ринкових відносин шахрайство виявляє тенденцію до постійного зростання, набуває нових рис, з'являються нові його види, які не досліджувалися раніше. У роботі надається розгорнута кримінологічна характеристика шахрайства (кількісно-якісні показники, структура особистості шахрая), пропонується нова типологія особистості шахраїв, з огляду на ступінь стійкості й автономності злочинної поведінки (випадкові, звичні (побутові), професійні шахраї), розглядається 12 найбільш поширених

видів шахрайства та розкривається механізм індивідуальної злочинної поведінки під час учинення шахрайства тощо.

На думку науковця, особливостями індивідуальної злочинної поведінки під час учинення шахрайства є стійкість злочинного мотиву; перевага корисливо-паразитичної мотивації; наявність постійної установки на вчинення цього злочину; створення самим злочинцем ситуації, що сприяє його вчиненню. З урахуванням того що в більшості випадків поведінка шахраїв являє собою сукупність об'єднаних спільністю мотивів і цілей дій, заборонених кримінальним законом, О.В. Лисодед обґрунтовує висновок, що злочинну поведінку при шахрайстві необхідно розглядати як професійну злочинну діяльність [6].

Аналізуючи теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах, О.Л. Мусієнко окрему увагу приділяє психологічному механізму реалізації злочинного діяння під час учинення шахрайства. Науковець зазначає, що в системі психологічного механізму реалізації злочинного діяння важливе місце посідає рефлексивне мислення та управління з боку шахраїв. Шахрайство передбачає вирішення багатьох розумових завдань, що мають різну спрямованість. Серед них – визначення предмета шахрайських операцій; визначення осіб, які можуть бути зацікавлені в одержанні тих або інших майнових вигід; визначення механізму (технології) впливу; визначення місця, часу, обстановки вчинення шахрайських дій [7, с. 19–20].

Досліджуючи в кандидатській дисертації психологічні особливості шахрайства з погляду юридичної психології, О.В. Кравченко зазначає, що специфіка цього виду злочину полягає в тому, що воно набуло нових форм, які підлягають не тільки правовому, а й соціально-психологічному осмисленню. Таємниці соціальної живучості й пристосованості, а також невичерпної різноманітності сценаріїв здійснення шахрайства вимагають спеціального психологічного дослідження [5]. У процесі дослідження науковець доходить висновку, що шахрайство належить до розряду тих злочинів, що нерідко здійснюються за активної «співучасті» потерпілого. Шахрайство в усіх випадках є результатом трьох складників: конкретної криміногенної ситуації, поведінки злочинця й потерпілого. Саме в цьому «трикутнику», на переконання автора, міститься вузловий механізм здійснення шахрайського акту, так як, реагуючи на криміногенну ситуацію, яка склалась, обидві сторони діють згідно з особливостями своїх інтересів і поглядів, які нерідко в них співпадають [5].

Як цілком слушно зазначає К.Л. Попов, спосіб шахрайства визначає його сутність, що полягає в заволодінні майном жертви, яка, перебуваючи в омани, викликаній діями шахрая, добровільно передає йому своє майно. Автор обґрунтовує позицію, що шахрайський обман, спотворюючи дійсну волю власника, становить основу шахрайства. Сутністю обману, на думку автора, є дезінформування жертви, рефлексивне управління суб'єктом злочину процесом прийняття жертвою певних рішень. При

шахрайстві використовується також зловживання довірою жертви, яке тісно переплітається з обманом. Аналізуючи сутність зловживання довірою, автор доходить висновку, що зловживання довірою не може бути самостійним способом шахрайства й використовується лише в поєднанні з обманом [8].

Аналізуючи особу, яка вчиняє шахрайство, К.Л. Попов зазначає, що віктимологічні характеристики «професійних» і «побутових» шахраїв дещо відрізняються, оскільки перші використовують у своїй діяльності спеціально розроблені, ретельно обмірковані схеми, набуті навички, а другі покладаються переважно на свої особистісні якості, сприятливу ситуацію та вразливість жертви. Автором виявлена закономірність: чим вищою є «віктимологічна кваліфікація» потенційної жертви, тим більш професійним має бути злочинець, щоб досягти успіху, і, навпаки, «наївна» людина може постраждати навіть від дій «шахраїв-дилетантів» [8].

Останніми роками науковцями підготовлена значна кількість дисертаційних робіт, у яких комплексно досліджуються окремі види шахрайських діянь. Зокрема, дослідженню теоретичних і практичних основ методик розслідування фінансового шахрайства присвячена докторська дисертація С.С. Чернявського. Варто зазначити, що дисертація є першим у вітчизняній криміналістиці монографічним дослідженням фінансового шахрайства та проблем його розслідування. Науковець зазначає, що, за оцінками міжнародних експертів, прибутки фінансових шахраїв посідають друге місце після наркобізнесу (у багатьох країнах Західної Європи та США фінансові шахрайства на законодавчому рівні визнаються найнебезпечнішим різновидом «блокомірцевої» злочинності) [10].

Досліджуючи соціально-психологічні типи осіб, які вчиняють фінансове шахрайство, С.С. Чернявський об'єднує їх у чотири групи: представники «бізнес-еліти»; професійні шахраї; керівники та службовці суб'єктів господарювання; технічні виконавці. На підставі узагальнення результатів вивчення сотень кримінальних справ про злочини у сфері економічної діяльності науковець доходить висновку, що більшість фінансових шахрайств учинено у складі злочинних груп (63,6% вивчених справ). Структура груп, розподіл ролей і функції організаторів залежать від способу вчинення злочину та сфери фінансової діяльності. Майже у 80,0% ініціатива вчинити злочин виходила від керівників суб'єктів господарювання. Кількість установлених учасників шахрайської схеми здебільшого не перевищує двох осіб (52,1%). Ними, як правило, є керівник і головний бухгалтер. Співучасть цих посадовців дає їм змогу використовувати різні способи приховування ознак злочину й підробляти документи бухгалтерського обліку та звітності. За способами утворення групи формувались як добровільні об'єднання (76,4%) або шляхом примусового втягування (23,8%). За стійкістю злочинної спрямованості в 64,7% випадків групи утворювались для вчинення конкретного злочину; у 23,2% – виявлено ознаки організованої групи; у 12,0% – злочинної організації [9].

Ураховуючи той факт, що останніми роками суттєво зросла кількість шахрайських злочинів у туристичній сфері, на особливу увагу заслуговує монографія «Шахрайство у сфері надання туристичних послуг в Україні: кримінально-правова характеристика та запобігання», що вийшла друком у 2018 р. [4]. Її автори, О.А. Клименко й А.В. Савченко, досить ґрунтовно аналізують історичний і зарубіжний досвід цього виду шахрайства в контексті його кримінально-правової характеристики та запобігання йому. Здійснюючи кримінально-правову характеристику об'єктивних і суб'єктивних ознак складу шахрайства, науковці визначають особливості його вчинення у сфері надання туристичних послуг в Україні. У монографії також досліджено стан і детермінанти шахрайства у сфері надання туристичних послуг в Україні, особу злочинця, яка його вчиняє, загально-соціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання зазначеному злочину.

Підсумовуючи все вищезначене, варто зазначити, що різні аспекти шахрайства широко відображено як у наукових працях вітчизняних авторів, так і в численних публікаціях у періодичних і продовжуваних виданнях і мережі Інтернет. Усю сукупність наукової літератури, обраної для аналізу, можна поділити на три групи: 1) роботи, у яких комплексно досліджуються різноманітні аспекти шахрайства, у тому числі особа злочинця, який його вчиняє; 2) роботи, у яких ґрунтовно досліджуються окремі види шахрайства та особливості шахрайських дій щодо них; 3) публікації, у яких досліджується поведінка злочинців, у тому числі шахраїв.

Водночас проведений аналіз дає підстави стверджувати про відсутність комплексного дослідження індивідуальної злочинної поведінки особи, яка вчиняє шахрайство, зокрема, на дисертаційно-монографічному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудоров О.О. Проблема єдності судової практики у справах про шахрайство. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 3. С. 80–97.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2018 р. / Генеральна прокуратура України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.
3. Смелянов М.В. Кримінальна відповідальність за шахрайство: монографія. Київ: Право, 2014. 176 с.
4. Клименко О.А., Савченко А.В. Шахрайство у сфері надання туристичних послуг в Україні: кримінально-правова характеристика та запобігання: монографія. Київ: Вид. дім «АртЕк», 2018. 226 с.
5. Кравченко О.В. Психологічні особливості шахрайства: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2005. 21 с.
6. Лисодед О.В. Кримінологічні проблеми шахрайства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 17 с.
7. Мусієнко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: монографія / за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2009. 168 с.
8. Попов К.Л. Жертва шахрайства: віктимологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 20 с.
9. Чернявський С.С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Нац. акад. внутрішніх справ. Київ, 2010. 34 с.
10. Чернявський С.С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
11. Шуляк Ю.Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Нац. акад. внутрішніх справ. Київ, 2011. 22 с.